

PAVLOV GOVOR U ATENI (Dj 17,22-31) Stjecište evanđelja i helenizma

Mario CIFRAK, Zagreb

Sažetak

Pavao započinje svoju teodiceju u Ateni navještajem »nepoznatoga boga«, koji je stvorio svijet i sve na njemu. Boga, tvorca kozmosa, nalazimo i kod stoika (npr. Seneke). Taj Bog ne prebiva u rukotvorenim hramovima i ne treba poslugu ljudskih ruku (usp. Dj 17,24-25).

Pavao govori nadalje o stvaranju, nastavanju zemlje, traženju Boga, neznanju, pozivu na obraćenje i budućem sudu. Božji plan (ὁρίσας; Dj 17,26) vodi ljude da bi i oni tražili njega. Ideju Božje blizine nalazimo i kod stoika (pjesnik Arat). Pavao pojašnjava to božansko srodstvo tako da je pravi Bog živi Bog koji ne sliči nekom materijalu u kojem bi ljudi izradili njegov lik (usp. Dj 17,29). U tom smislu govore i epikurejci i stoici jer oni razumiju Pavla kao navjestitelja stranih božanstava, a Luka to njihovo (ne)razumijevanje tumači činjenicom da je Pavao govorio (ἐὐηγγέλίζετο; Dj 17,18) o Isusu i uskrsnuću. Kako je to moguće povezati? Samo iz shvaćanja Isusova uskrsnuća, tj. iz optužbe Stjepanove iz koje proizlazi da je on naviještao Isusa Nazarećanina koji će razoriti Hram (usp. Dj 6,14). Uskrsli je taj nerukotvoreni hram (usp. Dj 7,48; Mk 14,58), a po shvaćanju filozofa su onda Isus i uskrsnuće božanstva jer u takvom hramu stanuju. Ovo »krivo« shvaćanje želi Pavao ispraviti pa poziva na obraćenje, jer će Bog suditi svijet po uskrsnomu od mrtvih (usp. Dj 17,30-31).

Gljučne riječi: Atena, stoici, epikurejci, rukotvoren – nerukotvoren, uskrsnuće.

Uvod

U Atenu je Pavao stigao iz Bereje. Pokumirenost grada izazivala je u njemu ogorčenost (usp. Dj 17,16). Svakodneвно bi raspravljao (διελέγετο; Dj 17,17) u sinagogi sa Židovima i bogobožaznima i na trgu (kao Sokrat) s onima koji bi se tu zatekli, a bilo je tu i epikurejskih i stoičkih filozofa. Oni su predbacivali Pavlu da navješćuje neke tuđe bogove (ξένων δαιμονίων; Dj 17,18). Filozofi ga stoga odvedoše na Areopag da im izloži svoj nauk. Pavao koji propovijeda: »Trebalo je da Krist trpi i uskrsne od mrtvih. Taj Krist jest Isus koga vam ja navješćujem« (Dj 17,3), dolazi u priliku da evanđelje iznese pred ondašnjim vodećim filozofskim smjerovima. I baš zbog toga je izabrana Atena. Za pitanje inkulturacije židovsko-palestinske kerigme to je od presudne važnosti. Kako

izložiti srž navještaja, Isusovu smrt i uskrsnuće (usp. Dj 4,10), a da to bude razumljivo i prihvatljivo ne samo helenističkom mentalitetu nego i ondašnjim filozofskim gledanjima na pitanje o Bogu (bogu/bogovima), religiji, hramovima ...? Zato Pavao susreće vodeće filozofske smjerove: epikureizam i stoicizam, a i sam je iz Tarza gdje je stoičko učenje bilo vrlo jako. Ima li evanđelje načina da se približi grčkoj misli? U čemu su sličnosti s gledanjima prisutnih filozofa, a u čemu nemogućnosti takvog pokušaja približavanja, naviještanja i eventualnog obraćenja epikurejaca i stoika? Je li im uskrsnuće prihvatljivo? Pavao se silno trudi učiniti im evanđelje prihvatljivim, tražeći najprije kod samih epikurejaca i stoika ono što bi moglo biti zajedničko tim filozofijama i evanđelju, kako bi na temelju toga izložio i ono što se čini neprihvatljivim: uskrsnuće od mrtvih.

1. Hermeneutske pretpostavke

Da bismo mogli razumjeti važnost Pavlova dolaska i boravka u Ateni, moramo znati što je Atena i koje je njezino značenje u antičkoj kulturi. Odatle bolje shvaćamo i problem inkulturacije evanđelja, osobito kad znamo da je izričito naglašen susret s ondašnjim filozofskim školama stoika i epikurejaca. Sve su to, dakle, pretpostavke za bolju interpretaciju samog Pavlovog govora koji je »misijski«.

1.1. Atena¹

Prvi tragovi naseljavanja sežu u rano kameno doba. U mikensko vrijeme (13. st. pr. Kr.) na Akropoli je izgrađena jedna utvrda čiji se dijelovi mogu vidjeti još i danas. Arhaisko doba (6. st. pr. Kr.), koje su obilježile društvene reforme Drakona, Solona i Klistena, donijelo je prvi građevinski procvat (»stari Atenin hram« na Akropoli, olympieion, agora sa svetištima, bouleuterion ...). Perzijski ratovi su nakratko prekinuli taj razvoj. Poslije pobjeda kod Maratona (490. pr. Kr.), Salamine (480. pr. Kr.) i Plateje (479. pr. Kr.) osigurala si je Atena pedesetak godina prevlasti u Grčkoj utemeljivši antičko-delski savez. Grad se razvijao, osobito pod Periklovim vodstvom (od 461. pr. Kr.), u duhovni centar grčkoga svijeta. Po načelu demokratskog osjećaja za odlučivanje stekla je Atena kao polis opće povijesno značenje. To je slijedio veliki graditeljski zanos (na Akropoli: hram Atene Parthenos, propileje, 9 m visoki kip božice Atene Promahos; na agori: stoa poikile, Hefestov hram, bouleuterion, tholos ...). Poslije poraza u Peloponeskom ratu (431. – 404. pr. Kr.) izgubila je Atena vodeće mjesto u Grčkoj. Potpala je kasnije pod utjecaj makedonskog kraljevstva, osobito poslije bitke kod Heironeje (338.

---

¹ Usp. Ch. VOM BROCKE, »Athen«, u: *Neues Testament und Antike Kultur*. Band 2: Familie – Gesellschaft – Wirtschaft, Neukirchen-Vluyn, 2005., 139–142.

pr. Kr.). Klasični polis je završio dakle dolaskom Makedonaca. Što se tiče gradnje u tom razdoblju je značajna izgradnja stadiona za »panatenajske igre« (oko 330. pr. Kr.). Prestanak makedonske vladavine (168. pr. Kr.) donosi gradu relativnu neovisnost i stabilnost. Na olympieionu su poduzeti građevinski zahvati za Antioha IV. (175. – 164. pr. Kr.). Zbog suradnje s pontskim kraljem Mitridatom osvaja Atenu Sulla. Dolaskom Rimljana grad je uništen i opljačkan 86. pr. Kr. To je bio kraj političke autonomije grada, premda je imao naslov *civitas libera et foederata*. No, u Ateni su i dalje djelovale brojne filozofske škole. U Augustovo vrijeme poduzete su opet neke gradnje (agora: Odeion, ponovno izgrađeni Aresov hram). Započeo je i carev kult o čemu svjedoči 13 oltara podignutih njemu u čast, a o oltarima podignutim nepoznatim bogovima svjedoči Pauzanija (1,1,4). O pretkršćanskoj prisutnosti Židova u Ateni svjedoče epigrafi. Kad je Pavao došao u Atenu, ona nije više imala prijašnji utjecaj i značenje.

1.2. Pozadina pitanja o Bogu kod epikurejaca i stoika²

Ciceronu *De natura deorum* jasno pokazuje da je pitanje o naravi bogova bilo važan filozofski problem. Jednako tako je očito da je postojala teška diskusija između stoika i epikurejaca o bogovima – cijela Ciceronova rasprava je građena na tim sučeljavanjima. Najveće neslaganje se tiče pitanja djelovanja bogova u svijetu. Ključni koncept te polemike je bila *providnost* (providentia). Dok su stoici učili da je bog stvoritelj svijeta koji se brine za njegovo dobro, epikurejci su opisivali bogove kao bića slična sjeni koja provode svoje vrijeme u ljenčarenju i ne zanima ih svijet i ljudski život. U stoičkom je učenju bog poistovjećen s prirodom. Bog je duša svijeta koja upravlja svijetom na dobrobit ljudi. Epikurejci nisu držali svijet svjesnim organizmom nego sustavom sastavljenim od atoma. Ustvari, epikurejski način opisivanja bogova je bio tako nejasan da je katkada izgledao kao izraz ateizma. Tako Ciceron opisuje religijske stavove filozofa 40. pr. Kr. Da dobijemo jasniju sliku poslužimo se i Plutarhovim svjedočanstvom.

Plutarhov materijal koji se odnosi na raspravu između stoika i epikurejaca o religiji nije tematski organiziran; odlomci su jednostavno stavljeni jedan iza drugoga. Na taj se način lako može vidjeti kako Plutarh mehanički stvara sučeljenje između stoika i epikurejaca po pitanju religije. Ključna riječ je uvijek *providnost*. Stoici grade svoje religiozno razmišljanje oko toga pojma, dok ga epikurejci zapostavljaju. Za Plutarha je providnost nauk o bogu koji je zaokupljen mnogim dužnostima koje se tiču svijeta. Plutarh govori i o epikurejskom učenju o ljenčarenju bogova. Ciceron također sučeljava filozofske škole i pridaje nauku

² Usp. J. TORKKI, *The Dramatic Account of Paul's Encounter with Philosophy. An Analysis of Acts 17:16-34 with Regard to Contemporary Philosophical Debates*, Helsinki, 2004., 68.77.81.

o providnosti središnju ulogu u svom opisu. Plutarhova zbirka *Moralia* je tako u sukladnosti s onim što je Ciceron pisao jedno stoljeće prije u Rimu.

Toj slici pridodajmo i Josipa Flavija. Iz njegovih djela možemo zaključiti:

– Flavije poznaje stereotype filozofskih škola (*Ant* 10,277-278; *Ap* 2,168):

Ant 10,277-278: ταῦτα πάντα ἐκείνος θεοῦ δείξαντος αὐτῷ συγγράψας κατέλειψεν ὥστε τοὺς ἀναγινώσκοντας καὶ τὰ συμβαίνοντα σκοποῦντας θαυμάζειν ἐπὶ τῇ παρὰ θεοῦ τιμῇ τὸν Δανιήλον καὶ τοὺς Ἐπικουρείους ἐκ τούτων εὐρίσκειν πεπλανημένους ²⁷⁸ οἱ τὴν τε πρόνοιαν ἐκβάλλουσι τοῦ βίου καὶ θεὸν οὐκ ἀξιοῦσιν ἐπιτροπεύειν τῶν πραγμάτων οὐδ' ὑπὸ τῆς μακαρίας καὶ ἀφθάρτου πρὸς διαμονὴν τῶν ὄλων οὐσίας κυβερνᾶσθαι τὰ σύμπαντα ἄμοιρον δὲ ἠνιόχου καὶ ἀφρόντιστον τὸν κόσμον αὐτομάτως φέρεσθαι λέγουσιν³

Ap 2,168: ὁποῖος δὲ κατ' οὐσίαν [ἐστίν] ἄγνωστον ταῦτα περὶ θεοῦ φρονεῖν οἱ σοφώτατοι παρ' Ἑλλήσιν ὅτι μὲν ἐδιδάχθησαν ἐκείνου τὰς ἀρχὰς παρασχόντος ἐὼ νῦν λέγειν ὅτι δ' ἐστὶ καλὰ καὶ πρέποντα τῇ τοῦ θεοῦ φύσει καὶ μεγαλειότητι σφόδρα μεμαρτυρήκασιν καὶ γὰρ Πυθαγόρας καὶ Ἀναξαγόρας καὶ Πλάτων οἱ τε μετ' ἐκείνων ἀπὸ τῆς στοᾶς φιλόσοφοι καὶ μικροῦ δεῖν ἅπαντες οὕτως⁴

– naziva židovske sljedbe »filozofijama«:

Bell 2,119: Τρία γὰρ παρὰ Ἰουδαίοις εἶδη φιλοσοφεῖται καὶ τοῦ μὲν αἰρετισταὶ Φαρισαῖοι τοῦ δὲ Σαδδουκαῖοι τρίτον δὲ ὃ δὴ καὶ δοκεῖ σεμνότητα ἀσκεῖν Ἑσσηνοὶ καλοῦνται Ἰουδαῖοι μὲν γένος ὄντες φιλάλληλοι δὲ καὶ τῶν ἄλλων πλέον⁵

– pravi usporedbe između farizeja i saduceja koristeći *mjesta* (*topoi*) koja su tipična za stoike i epikurejce:

Bell 2,162-165: Δύο δὲ τῶν προτέρων Φαρισαῖοι μὲν οἱ μετὰ ἀκριβείας δοκοῦντες ἐξηγεῖσθαι τὰ νόμιμα καὶ τὴν πρώτην ἀπάγοντες αἵρεσιν εἰμαρμένην τε καὶ θεῶ προσάπτουσι πάντα ¹⁶³ καὶ τὸ μὲν πράττειν τὰ δίκαια καὶ μὴ κατὰ τὸ πλείστον ἐπὶ τοῖς ἀνθρώποις κείσθαι βοηθεῖν δὲ εἰς ἕκαστον καὶ τὴν εἰμαρμένην

³ »Sve te stvari je taj čovjek ostavio napismeno, kako mu ih je Bog pokazao tako da se oni, koji na primjer čitaju njegova proroštva i vide kako su se ispunila, mogu diviti časti kojom je Bog počastio Danijela; i mogu ondje otkriti kako epikurejci griješe, jer izbacuju providnost iz ljudskog života i ne vjeruju da se Bog brine za svjetska događanja, ni da blaženo i besmrtno biće upravlja svijet i podržava ga u postojanju, nego kažu da svijet nosi svoj vlastiti sklad, bez vladara i tvorca.«

⁴ »Ne znam objasniti kako su ti pojmovi o Bogu osjećaji najmudrijih među Grcima, i kako se bijahu poučavali o principima koje im je dao. Kako god mu drago, oni svjedoče s velikom sigurnošću da su ti osjećaji pravi i u skladu s Božjom prirodom i njegovom veličinom; jer Pitagora i Anaksagora i Platon i stoički filozofi koji su ih slijedili i većina ostalih imaju iste osjećaje i iste misli o naravi Božjoj.«

⁵ »Kod Židova postoje tri filozofske sljedbe. Sljedbenici prve su farizeji; druge, saduceji; i treća sljedba koja ima strožu disciplinu su eseni. Ovi posljednji su Židovi po rođenju i čini se da imaju veću privrženost jedni za druge negoli ostale sljedbe.«

ψυχὴν τε πᾶσαν μὲν ἄφθαρτον μεταβαίνειν δὲ εἰς ἕτερον σῶμα τὴν τῶν ἀγαθῶν μόνην τὰς δὲ τῶν φαύλων αἰδίῳ τιμωρίᾳ κολάζεσθαι ¹⁶⁴ Σαδδουκαῖοι δὲ τὸ δεύτερον τάγμα τὴν μὲν εἰμαρμένην παντάπασιν ἀναιροῦσιν καὶ τὸν θεὸν ἕξω τοῦ δρᾶν τι κακὸν ἢ ἐφορᾶν τίθενται ¹⁶⁵ φασὶν δ' ἐπ' ἀνθρώπων ἐκλογῇ τό τε καλὸν καὶ τὸ κακὸν προκεῖσθαι καὶ κατὰ γνώμην ἐκάστου τούτων ἑκατέρῳ προσιέναι ψυχῆς τε τὴν διαμοιῆν καὶ τὰς καθ' ἕδου τιμωρίας καὶ τιμὰς ἀναιροῦσιν⁶

– u svojoj autobiografiji izričito spominje stoicizam kao paralelnu školu s farizejima:

Vita 1,12: καὶ διατρίψας παρ' αὐτῷ ἐνιαυτοὺς τρεῖς καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τελειώσας εἰς τὴν πόλιν ὑπέστρεφον ἐννεακαιδέκατον δ' ἔτος ἔχων ἠρξάμην τε πολιτεύεσθαι τῇ Φαρισαίων αἰρέσει κατακολουθῶν ἢ παραπλήσιός ἐστι τῇ παρ' Ἑλλήσιν Στωϊκῇ λεγομένῃ⁷

Ključno *mjesto* (*topos*) koje dijeli epikurejce od stoika jest nauk o providnosti. Za Flavija stoici (= farizeji) predstavljaju respektabilnu tradiciju, dok su epikurejci (= saduceji) opisani negativno. Tvrdnja da Flavije vuče paralele između grčkih filozofskih škola i židovskih sljedbi zadobiva tako uvjerljivu potporu na temelju tekstova.

2. Pavlov govor

Sam Pavlov govor (usp. Dj 17,22-31) je ovako strukturiran:

1. Pavlovo opovrgavanje prigovora filozofa: rr. 22b-28,
2. Pavlovo pobijanje prigovora: rr. 29-31.⁸

Epikurejci i stoici su predbacivali Pavlu da navješćuje neke tuđe bogove (ξένων δαιμονίων; Dj 17,18).

⁶ »Međutim, u odnosu na dva druga reda prije spomenuta, farizeji su držani najspretnijima u točnom tumačenju svojih zakona i predstavljaju prvu sljedbu. Oni pripisuju sve sudbini [ili providnosti] i Bogu i još dopuštaju da je činjenje onoga što je pravo ili suprotno u načelu u ljudskoj moći, premda sudbina sudjeluje u svakom djelovanju. Kažu da su sve duše neuništive, ali da se jedino duše dobrih ljudi sele u druga tijela, – a duše zlih ljudi su predmet vječne kazne. Saduceji čine drugi red, odbacuju sudbinu i pretpostavljaju da se Boga ne tiče naše djelovanje ili nedjelovanje onoga što je zlo; i kažu da je činjenje onoga što je dobro ili onoga što je zlo ljudski vlastiti izbor, i da jedno ili drugo pripada tako svakome da mogu činiti kako im se sviđa. Oni odbacuju i vjeru u besmrtnost duše i kazne i nagrade u Hadu.«

⁷ »... Tako kad sam ispunio svoje želje, vratio sam se u grad, imajući devetnaest godina i počeo sam se ponašati po pravilima farizejske sljedbe koja je srodna sljedbi stoika kako ih Grci zovu.«

⁸ Usp. M. L. SOARDS, *The Speeches in Acts. Their Content, Context, and Concerns*, Louisville, 1994., 96.

2.1. Pavlovo opovrgavanje prigovora filozofa

Nakon pozdrava iznosi Pavao da je uočio atensku bogoljubnost (δαισιδαμονία)⁹ – tako Fest karakterizira i židovsku vjeru (usp. Dj 25,19) – jer je, promatrajući svetinje (τὰ σεβάσματα), našao i žrtvenik (βωμόν) s natpisom: Nepoznatom bogu (ἀγνώστῳ θεῷ). Grci su podizali takve žrtvenike bogovima. Upravo toga nepoznatoga boga navješćuje Pavao. Ima li Pavao na pameti Iz 45,15: »Doista ti si Bog skriveni, Bog Izraelov, Spasitelj« (σὺ γὰρ εἶ θεός καὶ οὐκ ἤδεμεν ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ σωτήρ)?

Bog, kojega navješćuje Pavao, je stvorio svijet i sve na njemu (usp. Dj 4,24; 14,15; usp. Izl 20,11). Boga tvorca kozmosa nalazimo i kod stoika, npr. Seneke.¹⁰ Dalje Pavao tvrdi da je Bog Gospodar (κύριος) neba i zemlje (usp. Tob 7,17; Mt 11,25; Lk 10,21). Taj Bog ne prebiva u rukotvorenim hramovima. O tome govori i Stjepan u Dj 7,48 pozivajući se na Iz 66,1s.¹¹ U tom smjeru nastavlja Pavao s tvrdnjom da on ne treba poslugu ljudskih ruku. U ovim recima M. L. Soards¹² prepoznaje sličnost s Iz 42,5:

Dj 17,24-25: ὁ θεὸς ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, οὗτος οὐρανοῦ καὶ γῆς ὑπάρχων κύριος οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρωπίνων θεραπεύεται προσδεόμενός τινος, αὐτὸς διδοὺς πᾶσι ζωὴν καὶ πνοὴν καὶ τὰ πάντα·

(Bog koji stvori svijet i sve na njemu, on, neba i zemlje Gospodar, ne prebiva u rukotvorenim hramovima; i ne poslužuju ga ljudske ruke, kao da bi što trebao, on koji svima daje život, dah i – sve.)

Iz 42,5: κύριος ὁ θεὸς ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ πῆξας αὐτόν ὁ στερεώσας τὴν γῆν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ καὶ διδοὺς πνοὴν τῷ λαῷ τῷ ἐπ' αὐτῆς καὶ πνεῦμα τοῖς πατοῦσιν αὐτῇ (Gospodin Bog koji stvori nebo i razastrije ga, koji rasprostrije zemlju i ono na njoj i dade dah narodu koji je na njoj i dah onima koji njome hode.)

Nadalje, Pavao govori o stvaranju, nastavanju zemlje, traženju Boga, neznanju, pozivu na obraćenje i budućem sudu (usp. Iz 45,11-12.18-19).¹³

---

⁹ Prema semantičkom razvoju ovaj termin označava najprije religioznost, a onda praznovjerje. Usp. A.-M. DUBARLE, *La manifestation naturelle de Dieu d'après l'Écriture*, LD 91, Pariz, 1976., 168.

¹⁰ Usp. D. ZELLER, »So wahr mir Hercules helfe! Die griechisch-römischen Götter und ihre Gläubigen am Beispiel von Korinth«, u: *Welt und Umwelt der Bibel*, 7 (2002.), 11.

¹¹ Usp. J. KILGALLEN, *The Stephen Speech. A Literary and Redactional Study of Acts 7,2-53*, AnBib 67, Rim, 1976., 93.

¹² Usp. M. L. SOARDS, *nav. dj.*, 97, bilj. 261.

¹³ Usp. A.-M. DUBARLE, *nav. dj.*, 175.

Stvaranje čovjeka pretpostavlja prvog čovjeka od kojega se umnožio ljudski rod. Ovakvo čitanje izričaja ἐξ ἑνὸς – »od jednoga« uključuje misao na Adama (usp. Dj 17,26; Lk 3,38; usp. također Rim 5,16).¹⁴ Bog je stvorio čovječanstvo zato da prebiva po svem licu zemlje. U tom slučaju infinitiv »prebivati« nalazimo u epegezejskom ili namjernom značenju. Tom prebivanju je Bog ustanovio (ὀρίσας)¹⁵ određena vremena i međe. Božji plan vodi ljude da bi i oni tražili njega. Ideju Božje blizine nalazimo kod stoika, npr. Seneke.¹⁶

Pavao se zatim poziva na pjesnika Arata iz Solija, grada oko 40 kilometara udaljenog od Tarza, a koji je bio stoik, učenik Zenonov (usp. Dj 17,28)¹⁷: »Njegov smo čak i rod!«. Neki vide u tome i Kleantov citat.¹⁸

Argumente kojima Pavao opovrgava prigovore iznoseći svoje ideje nalazimo u Starom zavjetu i helenističkoj, odnosno grčko-rimskoj literaturi.

2. Pavlovo pobijanje prigovora

Pavao nadalje pojašnjava u čemu je to srodstvo, tj. da »ne smijemo smatrati da je božanstvo slično zlatu, srebru ili kamenu, liku isklesanu umijećem i maštom ljudskom« (Dj 17,29). Ta ideja na neki način ponavlja već rečeno u r. 24 o Bogu koji »ne prebiva u rukotvorenim hramovima« i u Dj 19,26 gdje se tvrdi »da nema bogova rukama izdjeljanih«. Uočavamo da je samo Bog onaj koji ne boravi u rukotvorenom i da sâm ne slični nekom materijalu u kojem bi ljudi izradili njegov lik. U tom smislu govore i epikurejci i stoici jer oni razumiju Pavla kao navjestitelja stranih božanstava (ξένων δαιμονίων; Dj 17,18), a Luka to tumači činjenicom da je govorio o Isusu i uskrsnuću. Kako je to moguće povezati? Samo iz činjenice shvaćanja Isusova uskrsnuća, tj. iz optužbe Stjepanove iz koje proizlazi da je on naviještao Isusa Nazarećanina koji će razoriti Hram (usp. Dj 6,14). Riječ je o tzv. hramskom logionu koji nalazimo u Mk 14,58: »Ja ću razvaliti ovaj rukotvoreni Hram i za tri dana sagraditi drugi, nerukotvoreni!« Po tom shvaćanju Isus i uskrsnuće stanuju u nerukotvorenom kao božanstva.

¹⁴ Druga mogućnost je misliti na jedan narod ili na jedan rod od kojih su onda svi drugi, a glagol ἐποίησεν – »sazda« bi se odnosio na infinitiv κατοικεῖν – »prebivati«. Usp. J.A. FITZMYER, *The Acts of the Apostles. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 31, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland, 1998., 609.

¹⁵ ὀρίσσω je glagol koji označava Božji plan. Usp. S. ZEDDA, *Teologia della salvezza negli Atti degli Apostoli. Studi sulla terminologia*, Bologna, 1994., 11–12.

¹⁶ Usp. D. ZELLER, nav. čl., 13.

¹⁷ Usp. M. ADINOLFI, »Tarso, patria di stoici«, u: *Ellenismo e Bibbia. Saggi storici ed esegetici*, Rim, 1991., 147, bilj. 16.

¹⁸ Usp. H.-J. KLAUCK, *Die religiöse Umwelt des Urchristentums II. Herrscher- und Kaiserkult, Philosophie, Gnosis*, Stuttgart – Berlin – Köln, 1996., 100.

Ovo »krivo« shvaćanje želi Pavao ispraviti pa poziva na obraćenje. Bog se ne obazire na vremena neznanja, no ipak želi suditi svijet po pravdi po Uskrslo-mu od mrtvih (usp. Dj 17,30-31). Slično nalazimo i u Dj 10,42-43.¹⁹ O pravdi, uzdržljivosti i sudu koji dolazi govori Pavao i Feliksu i njegovoj ženi Druzili (usp. Dj 24,25). Naime, pred Feliksom se Pavao brani govoreći o svom pouz-danju u Boga i uskrsnuću pravednika i nepravednika (usp. Dj 24,15). To je ono čemu se Izrael nada (usp. također Dj 23,6; 24,21; 26,6-8.23; 28,20). O išče-kivanju Isusa koji dolazi s nebesa i izbavlja od gnjeva što dolazi govori 1 Sol 1,10. Uskrsnuće od mrtvih (usp. 1 Kor 15) Pavlovi slušatelji u Ateni nisu mogli prihvatiti.

3. Hramski logion

Nemoguće je razumjeti shvaćanje grčkih filozofa koji se spominju kao Pavlo-vi slušatelji i koji su Pavlov navještaj shvatili kao govor o božanstvima, Isusu i »Uskrsnuću«, a da ge ne stavimo u kontekst govora o Hramu, nerukotvorenom, u kojem stanuje Bog (usp. Dj 17,24; 7,48). Upravo nas taj pojam »(ne)rukotvoreni« vodi do tzv. hramskog logiona u Mk 14,58. Hramski logion dio je perikope Mk 14,53-65 koja govori o Isusu pred Velikim vijećem. Iznose se optužbe protiv Isusa, lažna svjedočanstva. Takvo lažno svjedočanstvo je upravo i ovo: »Ja ću razvaliti ovaj rukotvoreni Hram i za tri dana sagraditi drugi, nerukotvoreni!« (Mk 14,58). Tužitelji naglašavaju da će baš Isus biti taj koji će razvaliti. Istina, o razvaljenju Hrama govori Isus u Mk 13,2: »Vidiš li ta veličanstvena zdanja? Ne, neće se ostaviti ni kamen na kamenu nerazvaljen.« No, Isus tu ne govori u pr-vom licu. Na križu su Isusa pogrdivali kao onoga koji razvaljuje Hram (usp. Mk 15,29). Osim tog spominjanja Hrama kod pogrdivanja rassetoga Isusa, o Hramu nam, točnije o razdiranju hramske zavjese (τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ), govori i Mk 15,38. O rukotvorenom Hramu se više ne govori u evanđelju.²⁰ Razdoblje izgradnje drugoga Hrama traje tri dana (διὰ τριῶν ἡμερῶν). Kod pogrdivanja je ponovno spomenuto to trajanje od tri dana (ἐν τρισὶν ἡμέραις). Taj izričaj »tri dana« nalazimo u Markovom evanđelju još u 8,2, gdje je narod s Isusom tri dana a nema što jesti, te s prijedlogom μετά s akuzativom: μετὰ τρεῖς ἡμέρας (8,31; 9,31; 10,34). Upravo su ta tri posljednja mjesta uzeta iz tri navještaja muke, smrti i uskrsnuća. Glagol gradnje spominje se i opet kod pogrdivanja rassetoga kao onoga koji gradi Hram za tri dana (15,29), ali i u 12,1.10. U 12. poglavlju riječ je o prisposobi koja govori o vinogradarima ubojicama koju Isus završava citatom

---

¹⁹ Usp. M. CIFRAK, *Die Beziehung zwischen Jesus und Gott nach den Petrusreden der Apostel-geschichte. Ein exegetischer Beitrag zur Christologie der Apostelgeschichte*, FzB 101, Würz-burg, 2003., 255–261.

²⁰ Pridjev »rukotvoren« dolazi još u Ef 2,11 i Heb 9,11.24.

Ps 118,22. Predmet gradnje je »drugi nerukotvoreni« (ἄλλον ἀχειροποίητον²¹), misli se na Hram.

Taj »hramski logion« nalazimo i u Dj 6,14: »Isus Nazarećanin razvalit će ovo mjesto i izmijeniti običaje koje nam predade Mojsije.« Tako lažni svjedoci optužuju Stjepana. Razvaljivanje (καταλύσει) se pripisuje Isusu Nazarećaninu (ὁ Ναζωραῖος). Predmet razvaljivanja je »ovo mjesto« (τὸν τόπον τοῦτον) koje je sveto (usp. Dj 6,13; 21,28) ili mjesto Božjeg počinka (usp. Dj 7,49 = Iz 66,1s), odnosno mjesto štovanja (usp. Dj 7,7). Sve se odnosi na Hram. No nema drugoga dijela logiona koji bi govorio o ponovnoj izgradnji Hrama. Dj 6,14 žele reći da se tu radi o konačnom obračunu židovstva i njegovih kulturnih institucija s kršćanskim vjerovanjem da »nema uistinu pod nebom drugoga imena dana ljudima po kojemu se možemo spasiti« (Dj 4,12), pri čemu se misli na ime Isusovo.²²

4. Rukotvoren – nerukotvoren

4.1. LXX

Pridjev »rukotvoren«:

Mudr 14,8: τὸ χειροποίητον δέ ἐπικατάρατον αὐτό καὶ ὁ ποιήσας αὐτό ὅτι ὁ μὲν ἠργάζετο τὸ δὲ φθαρτὸν θεὸς ὠνομάσθη

(a prokleta krivobožačka **rukotvorina** i onaj koji je načini; on jer je napravi, a ona jer se, iako prolazna, bogom nazva)

Jdt 8,18: ὅτι οὐκ ἀνέστη ἐν ταῖς γενεαῖς ἡμῶν οὐδὲ ἐστὶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ σήμερον οὔτε φυλὴ οὔτε πατριὰ οὔτε δῆμος οὔτε πόλις ἐξ ἡμῶν οἱ προσκυνοῦσι θεοῖς χειροποίητοις καθάπερ ἐγένετο ἐν ταῖς πρότερον ἡμέραις

(Jer u našim pokoljenjima nije bilo, a nema ni dan-danas u našem plemenu, obitelji, selu ili gradu onih koji bi štovali **boštva načinjena rukama**, kao što je bivalo u prijašnja vremena)

Iz 2,18: καὶ τὰ χειροποίητα πάντα κατακρύψουσιν

(i **kumiri** će netragom nestati)

10,11: ὃν τρόπον γὰρ ἐποίησα Σαμαρεία καὶ τοῖς χειροποίητοις αὐτῆς οὕτως ποιήσω καὶ Ἱερουσαλημ καὶ τοῖς εἰδώλοις αὐτῆς

(kao što učinih sa Samarijom i **kumirima** njezinim, neću li učiniti s Jeruzalemom i s likovima njegovim?)

16,12: καὶ ἔσται εἰς τὸ ἐντραπήναι σε ὅτι ἐκοπίασεν Μωαβ ἐπὶ τοῖς βωμοῖς καὶ εἰσελεύσεται εἰς τὰ χειροποίητα αὐτῆς ὥστε προσεύξασθαι καὶ οὐ μὴ δύνηται ἐξελεῖσθαι αὐτόν

²¹ Pridjev »nerukotvoren« dolazi još u 2 Kor 5,1 i Kol 2,11.

²² Usp. J. KILGALLEN, *nav. dj.*, 34–35.

(Zaludu se pokazuje Moab, umara se na uzvišicama dolazeći u **svetište** da se moli: ništa postići neće.)

19,1: ἰδοὺ κύριος κάθηται ἐπὶ νεφέλης κούφης καὶ ἤξει εἰς Αἴγυπτον καὶ σεισθήσεται τὰ **χειροποίητα** Αἰγύπτου ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ καὶ ἡ καρδία αὐτῶν ἠττηθήσεται ἐν αὐτοῖς

(Gle, Jahve sjedi na brzu oblaku, u Egipat dolazi. Dršću pred njim **idoli** egipatski, u njedrima premire srce Egipćana)

21,9: καὶ ἰδοὺ αὐτὸς ἔρχεται ἀναβάτης συνωρίδος καὶ ἀποκριθεὶς εἶπεν πέπτωκεν Βαβυλῶν καὶ πάντα τὰ ἀγάλματα αὐτῆς καὶ τὰ **χειροποίητα** αὐτῆς συνετρίβησαν εἰς τὴν γῆν

(I gle, dolaze konjanici, jahači udvojeni. Oni mi viknuše, oni rekoše: Pade, pade Babilon! Svi kipovi njegovih **bogova** o zemlju se razbiše.)

31,7: ὅτι τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀπαρνήσονται οἱ ἄνθρωποι τὰ **χειροποίητα** αὐτῶν τὰ ἀργυρᾶ καὶ τὰ χρυσᾶ ἃ ἐποίησαν αἱ χεῖρες αὐτῶν

(Da, u onaj će dan svatko prezreti svoje **kumire** srebrne i zlatne što ih rukama sebi za grijeh načiniste.)

46,6: οἱ συμβαλλόμενοι χρυσίον ἐκ μαρσιπίου καὶ ἀργύριον ἐν ζυγῶ στήσουσιν ἐν σταθμῶ καὶ μισθωσάμενοι χρυσοχόον ἐποίησαν **χειροποίητα** καὶ κύψαντες προσκυνοῦσιν αὐτοῖς

(Vade zlato iz kese i tezuljom mjere srebro, pa naimlju zlatara da od njegov **boga** načini te pred njim padaju ničice i klanjaju se.)

Lev 26,1: οὐ ποιήσετε ὑμῖν αὐτοῖς **χειροποίητα** οὐδὲ γλυπτὰ οὐδὲ στήλην ἀναστήσετε ὑμῖν οὐδὲ λίθον σκοπὸν θήσετε ἐν τῇ γῇ ὑμῶν προσκυνῆσαι αὐτῶ ἐγὼ εἰμι κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν

(Ne pravite sebi **kumira**; ne podižite sebi ni kipa ni spomen-stupa; ne postavljajte u svojoj zemlji kamenja s likovima da pred njih padate.)

26,30: καὶ ἐρημώσω τὰς στήλας ὑμῶν καὶ ἐξολεθρεύσω τὰ **ξύλινα χειροποίητα** ὑμῶν καὶ θήσω τὰ κῶλα ὑμῶν ἐπὶ τὰ κῶλα τῶν εἰδώλων ὑμῶν καὶ προσοχθεῖ ἡ ψυχὴ μου ὑμῖν

(Poružit ću vaše idolske uzvišice; oborit ću vaše **kadione žrtvenike**, zgrnut ću vaša mrtva trupla na trupla vaših kumira i odbacit ću vas.)

Dn 5,4: καὶ ἠύλογον τὰ **εἰδωλα τὰ χειροποίητα** αὐτῶν καὶ τὸν θεὸν τοῦ αἰῶνος οὐκ εὐλόγησαν τὸν ἔχοντα τὴν ἐξουσίαν τοῦ πνεύματος αὐτῶν

(i slavili su svoje **idole rukom načinjene** a nisu slavili boga vječnoga koji ima vlast nad njihovom dušom)

5,23: βασιλεῦ σὺ ἐποίησω ἐστιατορίαν τοῖς φίλοις σου καὶ ἔπινες οἶνον καὶ τὰ σκεύη τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ τοῦ ζῶντος ἠνέχθη σοι καὶ ἐπίνετε ἐν αὐτοῖς σὺ καὶ οἱ μεγιστάνες σου καὶ ἠμέσατε πάντα τὰ **εἰδωλα τὰ χειροποίητα** τῶν ἀνθρώπων καὶ τῷ θεῷ τῷ ζῶντι οὐκ εὐλογήσατε καὶ τὸ πνεῦμά σου ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ καὶ τὸ βασιλείον σου αὐτὸς ἔδωκέ σοι καὶ οὐκ εὐλόγησας αὐτὸν οὐδὲ ἤνεσας αὐτῷ

(kralju, ti si načinio svečanost svojim prijateljima, i pio si vino i dao si da ti donesu suđe iz kuće Boga živoga i pili ste vino iz njega ti, tvoji velikaši i hvalili ste sve **idole načinjene rukom ljudskom** a boga živoga niste blagoslivljali, a tvoja duša u njegovoj ruci i tvoje kraljevstvo ti on dade i nisi ga blagoslivljao niti ga hvalio)

6,28: ἐγὼ Δαρείος ἔσομαι αὐτῷ προσκυνῶν καὶ δουλεύων πάσας τὰς ἡμέρας μου τὰ γὰρ **εἶδωλα τὰ χειροποίητα** οὐ δύνανται σῶσαι ὡς ἐλυτρώσατο ὁ θεὸς τοῦ Δανιηλ τὸν Δανιηλ

(Ja, Darije ću mu se klanjati i služiti čitav svoj život jer **idoli rukom načinjeni** ne mogu spasiti kao što je Danijela spasio Bog Danijelov)

U LXX pridjev »rukotvoren« se odnosi na kumire, tj. bogove načinjene rukama, krivobožačke rukotvorine, idole. Ali, plural srednjega roda nalazimo i u značenju svetišta: τὰ χειροποίητα = ׀׀i(D"q.mi (usp. Iz 16,12) i kationog žrtvenika: ~k' ,ynEM("x; (usp. Lev 26,30).

4.2. NZ

a) Pridjev »rukotvoren«

Ef 2,11: Διὸ μνημονεύετε ὅτι ποτὲ ὑμεῖς τὰ ἔθνη ἐν σαρκί, οἱ λεγόμενοι ἀκροβυστία ὑπὸ τῆς λεγομένης **περιτομῆς** ἐν σαρκὶ **χειροποιήτου**,

(Spominjite se stoga da nekoć bijaste neznabošci u tijelu – neobrezanicima su vas zvali oni koji se zovu **obrezani, rukom**, na tijelu)

Heb 9,11: Χριστὸς δὲ παραγενόμενος ἀρχιερεὺς τῶν γενομένων ἀγαθῶν διὰ τῆς μείζονος καὶ τελειότερας **σκηνῆς οὐ χειροποιήτου**, τοῦτ' ἔστιν οὐ ταύτης τῆς κτίσεως,

(Krist se pak pojavi kao Veliki svećenik budućih dobara pa po većem i savršenijem **šatoru – nerukotvorenu**, koji nije od ovoga stvorenja)

9,24: οὐ γὰρ εἰς **χειροποίητα** εἰσῆλθεν **ἅγια** Χριστός, ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν, ἀλλ' εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανόν, νῦν ἐμφανισθῆναι τῷ προσώπῳ τοῦ θεοῦ ὑπὲρ ἡμῶν·

(Krist doista ne uđe u **rukotvorenu Svetinju**, protulik one istinske, nego u samo nebo: da se sada pojavi pred licem Božjim za nas.)

Pridjev »rukotvoren« odnosi se dakle na obrezanje, na šator i na Svetinju.

b) Pridjev »nerukotvoren«

2 Kor 5,1: Οἶδαμεν γὰρ ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκῆνους καταλυθῆ, οἰκοδομῆν ἐκ θεοῦ ἔχομεν, **οἰκίαν ἀχειροποίητον** αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

(Znamo doista: ako se razruši naš zemaljski dom, šator, imamo zdanje od Boga, **dom nerukotvoren**, vječan na nebesima.)

Kol 2,11: Ἐν ᾧ καὶ περιετμήθητε **περιτομῇ ἀχειροποιήτῳ** ἐν τῇ ἀπεκδύσει τοῦ σώματος τῆς σαρκός, ἐν τῇ περιτομῇ τοῦ Χριστοῦ,

(U njemu ste i obrezani **obrezanjem nerukotvorenim** – svukoste tijelo pu-teno – obrezanjem Kristovim:)

Pridjev »nerukotvoren« se odnosi na dom i na obrezanje.

Pojmovi koji su najbliži Hramu, a na koje se odnose pridjevi »rukotvoren« i »nerukotvoren«, jesu svetište, Svetinja, šator i dom. Zanimljivo je da je »nerukotvoren« vezano za dom na nebesima, odnosno nešto što nije od ovoga stvorenja. »Rukotvoren« je protulik istinske Svetinje, savršenijeg šatora.

4.3. Dj 17,24

Prema Dj 17,24 Bog ne prebiva u rukotvorenim hramovima, koji su samo protulik istinske Svetinje, savršenijeg šatora. Dakle, Boga treba tražiti u »nerukotvorenom«, u domu na nebesima, onome što nije od ovoga stvorenja. Pavao ipak tvrdi da Bog nije daleko ni od koga od nas (usp. Dj 17,27). Isus nije bio daleko od kuće rimskoga satnika (usp. Lk 7,6).

Lk 7,6: ὁ δὲ Ἰησοῦς ἐπορεύετο σὺν αὐτοῖς. ἤδη δὲ αὐτοῦ **οὐ μακρὰν ἀπέχοντος** ἀπὸ τῆς οἰκίας ἔπεμψεν φίλους ὁ ἑκατοντάρχης λέγων αὐτῷ· κύριε, μὴ σκύλλου, οὐ γὰρ ἱκανός εἰμι ἵνα ὑπὸ τὴν στέγην μου εἰσέλθῃς·

(Isus se uputi s njima. I kad bijaše već kući nadomak, posla satnik prijatelje s porukom: Gospodine, ne muči se. Nisam dostojan da uđeš pod krov moj.)

Dj 17,27: ζητεῖν τὸν θεόν, εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὔροιεν, καὶ γε **οὐ μακρὰν** ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν ὑπάρχοντα.

(da traže Boga, ne bi li ga kako napipali i našli. Ta nije daleko ni od koga od nas.)

Zaključujemo da gdje je Isus, tu je i Bog. I kad Pavao citira Arata i njegov govor o srodstvu s Bogom, prije svega treba misliti na onoga tko je to prvi, a to je njegov Sin. Boga valja tražiti u njemu i stoga je jasno da božanstvo ne može biti slično zlatu, srebru ili kamenu, liku isklesanu umijećem i maštom ljudskom (usp. Dj 17,29). Bog nije u onome što je načinjeno ljudskom rukom, kako nalazimo i u Dn5,4.23.gdjeizričaj»rukotvoreniiidoli«uLXXprevodeΓMan("b.a;w>a[("a")l'z>r>p; a)v'x'n>a)IP's.k;w>aβ'h]D:yhel'alē(→bogoveodzlataisrebra,mjediizeljeza,drvaikame-na«. Božanstvo treba tražiti u čovjeku, u božanskom Sinu. Zato govori o sudu po »čovjeku« (usp. Dj 17,30); prije dana suda valja se obratiti. Ako se prihvati Boga i Božju blizinu u njegovu Sinu, to onda upućuje i na prihvaćanje njegove vječnosti. No budući da je on i čovjek, to onda pretpostavlja i njegovu uskrsnuće da bi bio vječan. Stoga govoriti o nerukotvorenom Hramu znači govoriti o uskrsnuću (usp. Mk 14,58).

4.4. Pozadina diskusije o »hramu« kod epikurejaca i stoika

Nakanu cijele diskusije u Ciceronovu djelu *De natura deorum* možemo odrediti njegovim riječima: »nego da se skupe, slušaju i uzmu na znanje, što o religiji, pobožnom osvjedočenju, pobožnom štovanju, religijskim obredima, vjeri i zakletvi, o hramu, svetištima i svečanim žrtvama, što osobito o auspicijima, nad kojima kao službenik bdijem, treba vrijediti (jer to sve pripada tom pitanju o besmrtnim bogovima): sigurno je da same one, koji vjeruju da o tome znaju nešto pouzdano, tako veliko nejedinstvo najučenijih ljudi u tako važnom pitanju tjera na određene sumnje«²³ (1,14).

Prva knjiga djela *De natura deorum* predstavlja i kritizira Epikurovu teologiju (Velleius – Cotta). Velej predstavlja Epikurovu teologiju i u tom predstavljanju dolazimo do Epikurova nauka o bogovima (43 – 56):

»Odatle potječe najprije i vaš poznati pojam neizbježne sudbine, koji vi nazivate *heimarméne*, da naime sve, što se događa, potječe prema vašem učenju iz vječne istine i iz jednog vječno neraskidivog niza uzroka. Koju vrijednost treba pridati filozofiji koja kao stare i neobrazovane babe želi dopustiti da se sve događa po stalnoj sudbini? Zatim slijedi vaša *mantiké* koju mi latinski nazivamo 'divinatio' i koja bi nas tako ispunila praznovjerjem, da bismo mi, ako bismo vas htjeli slušati, morali častiti tumače žrtava i leta ptica, gatare, vidiocce i tumače snova. Od tih strašila nas je oslobodio Epikur i poveo u slobodu; ne bojimo se onih bića, o kojima jasno spoznajemo da ni sama sebi ne pripravljaju neraspoloženje niti ga žele izmisliti za nekoga drugoga i pobožno i čisto častimo sjajnu i odličnu prirodu. Ipak se bojim da me zanos odvlači i da sam previše govorio. Bilo je teško započeti o jednom tako važnom i sjajnom predmetu a onda ga ne dovesti do kraja; sigurno sam bio trebao radije misliti na to da slušam nego da govorim«²⁴ (1,55-56).

²³ »sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iure iurando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit (haec enim omnia ad hanc de dis immortalibus quaestionem referenda sunt): profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxuma re tanta dissensio.« Usp. M. T. CICERO, *Vom Wesen der Götter. Drei Bücher*, München – Zürich, ³1990., 21.

²⁴ »Hinc vobis extitit primum illa fatalis necessitas, quam *heimarmenen* dicitis, ut, quicquid accidat, id ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimandast, cui tamquam aniculis, et his quidem indoctis, fato fieri videantur omnia. Sequitur *mantike* vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta inbuemur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates, coniectores nobis essent colendi. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati nec metuimus eos, quos intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere; quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit quam audiendi.« Usp. M. T. CICERO, *nav. dj.*, 65.67.

Kota kritizira epikurejsku teologiju i odbija čašćenje epikurejskih bogova (1,115-124):

»'Epikur je ipak napisao knjige o besprijekornom i pobožnom držanju prema bogovima!' Ali kakav je ton u njima! Moglo bi se čak tvrditi da slušamo velike svećenike Tiberija Korunkanija ili Publija Scevolu, a ne čovjeka koji svaku religiju iz temelja uništava i hramove i oltare besmrtnih bogova, doduše ne kao nekoć Kserkso silom svojih ruku, nego je srušio svojim dokazivanjima. Jer iz kojeg razloga zahtijevaš još od ljudi čašćenje bogova, ako bogovi sa svoje strane ne samo ne poklanjaju pažnju ljudima, nego se uopće ni o čemu ne brinu niti što čine? Ali već je njihovo biće u određenom smislu tako izvrsno i tako odlično da je moralo već po sebi nukati filozofa na štovanje! Može li uopće u tom biću stanovati nešto što ga nadvisuje, što samo radosno uživa svoju vlastitu radost a da pritom ne mora u budućnosti nikada ništa činiti ili sada činiti ili da je moralo činiti? Kakvo pobožno i zahvalno mišljenje (*pietas*) se duguje nadalje biću, od kojega se nije ništa primilo, ili što se može uopće dugovati onome koji nema nikakvu zaslugu? Jer *pietas* označava dužno poštovanje prema bogovima; ipak koji pravni odnos može nastati između njih i nas, ako čovjek s božanstvom nema nikakvo zajedništvo? Pojam *sanctitas* nasuprot tome označava samo znanje o štovanju bogova; ipak ovdje ne uviđam, zbog čega bi ih se trebalo štovati, ako se od njih ne prima dobro niti ga se očekuje. Zašto moramo samo štovati bogove, jer se divimo jednom takvom biću, na kojem ne prepoznamo ništa osobito?

Jer biti oslobođen od praznovjerja, čime se vi uvijek ponosite, je lagano, ako se bogovima uzme svaka mogućnost utjecaja. Jer može biti da se kod Diagore ili Teodora, koji opovrgavaju svako postojanje bogova, pretpostavi mogućnost praznovjerja; ne želim ga nipošto podmetnuti Protagori, premda mu nije bilo jasno ni postojanje ni nepostojanje bogova. Jer učenja svih tih ljudi odstranjuju ne samo praznovjerje u kojem se skriva neutemeljeni strah pred bogovima nego i samu religiju koja se sastoji u pobožnom štovanju bogova«²⁵ (1,115-117).

---

²⁵ »'At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus.' At quo modo in his loquitur: Ut [Ti.] Coruncanium aut P. Scaevolam pontifices maximos te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem nec manibus ut Xerses, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dei non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? 'At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam elicere sapientem.' An quicquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec actura sit umquam neque agat neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis, aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos; cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum; qui quam ob rem colendi sint, non intellego nullo nec accepto ab his nec sperato bono. Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberare, cum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse ne-

U trećoj knjizi Kota kritizira stoičku teologiju i na samom kraju čitamo:

»Tim riječima završio je Kota svoje izlaganje. Ali Lucilije govoraše: 'Nešto žestoko, dragi Kota, si napao stoičko učenje, koje su si postavili o providnosti bogova s tako velikim strahopoštovanjem i znanjem. Ipak, jer se bliži večer, odredit ćeš nam jedan dan, u koji ćemo moći obrazložiti svoje mišljenje protiv tvoga ovdje iznesenog gledanja. Jer se s tobom borim za oltar i ognjište, hram i svetišta bogova, ali i za zidine grada koje vi svećenici proglašavate svetima, kako vi i grad po religijskim običajima savjesnije negoli po njegovim zidinama zaštitnički opasujete; to sve izgubiti, tako dugo dok je u meni daha, znači zločin u mojim očima«²⁶ (3,94).

Uočavamo iz diskusije koju vode Velej, Kota i Lucilije (Balb) da epikurejci načelno zastupaju neštovanje bogova jer oni časte prirodu (*naturam*), a što oduvara od njihove prakse²⁷. Stoici se zalažu za oltar i ognjište, hram i svetišta bogova (*pro aris et focus ... pro deorum templis atque delubris*).

Zaključak

Iz izloženih stavova uočavamo da se Pavlov govor pred predstavnicima dviju filozofskih škola približava i stoicima i epikurejcima. Svojim govorom dosiže upravo vrhunac u usporedbi rukotvorenog (stoici) i nerukotvorenog (stoici, epikurejci) hrama u kojem prebiva božanstvo (usp. Dj 17,24). Koji je to hram? Postoji zajednički pojam nerukotvorenog, no osim toga postoji i pojam božanske blizine (stoici) čovjeku.

Božanstvo treba tražiti u čovjeku, u božanskom čovjeku. Zato Pavao govori o sudu po »čovjeku« (usp. Dj 17,30); prije dana suda valja se obratiti, tj. prihvatiti činjenicu utjelovljena Sina Božjega. Ako se prihvati Boga i Božju blizinu u njegovu Sinu, to onda upućuje i na njegovu vječnost. No budući da je on i čovjek,

---

gabant, censes superstitiosos esse potuisse; ego ne Protagoram quidem, cui neutrum licuerit, nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum, sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur.« Usp. M. T. CICERO, *nav. dj.*, 131.133.

²⁶ »Quae cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem 'Vehementius', inquit, 'Cotta tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissime et prudentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis nobis diem aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focus certamen et pro deorum templis atque delubris proque urbis muris, quos vos pontifices sanctos esse dicitis diligentiusque urbem religione quam ipsis moenibus cingitis; quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico.« Usp. M. T. CICERO, *nav. dj.*, 461.

²⁷ »Bogovi sa svojim blaženim, mirnim, od svijeta nedodirljivim životom utjelovljuju ideal kojemu mudrac teži i koji pokušava ostvariti po filozofiji. U čašćenju bogova imamo tu predodžbu cilja stalno pred očima, postajemo mi sami bolji ljudi.« Usp. H.-J. KLAUCK, *nav. dj.*, 118.

to onda pretpostavlja i njegovo uskrsnuće da bi bio vječan. Govoriti o nerukotvorenom Hramu za Pavla dakle znači govoriti o uskrsnuću (usp. Mk 14,58). Uskrsnuće nije bilo spojivo s pojmom ἀνήρ jer on u grčkoj misli označava suprotnost bogovima i često je označen kao ἡμίθεος (polubožanski) i θνητός (smrtan).²⁸ I ovdje se kaže da je čovjek νεκρός, tj. taj se pridjev/imenica odnosi na leš, tj. na oblik u kojem nema duše (ψυχή), голу građu.²⁹ Kod stoika je to tjelesno na čovjeku (σῶμα) što νοῦς mora nositi sa sobom, što mu je zajedničko sa životinjama (ζῷα) i što ga dijeli od božanskoga. Za epikurejce smrt ne predstavlja problem jer je to prestanak svakog osjećanja i ne tiče se čovjeka jer u tom trenutku prestaje egzistirati.³⁰

Summary

PAUL'S SPEECH IN ATHENS (ACTS 17:22-31) *The confluence of the Gospel and Hellenism*

Paul came to Athens from Berea. He was revolted at the sight of a city given over to idolatry (cf. Acts 17:16). Every day he debated (διελέγετο; Acts 17:17) in the synagogue with the Jews and the godfearing, and in the market (like Socrates) with anyone whom he met, and there were also some Epicurean and Stoic philosophers. They reproached him for his preaching about some outlandish gods (ξένων δαιμονίων; Acts 17:18). The philosophers therefore accompanied him to the Areopagus to explain his doctrine to them.

Paul began his theodicy with preaching about an unknown God who created the world and everything in it. God, the creator of the cosmos, can also be found in the Stoics (e.g. Seneca). This God does not reside in temples made by human hands and is not in need of service by human hands (cf. Acts 17:24-25).

Paul speaks further about the creation, the habitation of the earth, seeking God, ignorance, the invitation to repent and the future judgement. God created all of mankind to inhabit the entire face of the earth. God's plan (ὀρίσας; Acts 17:26) renders people so that they can seek him. The idea of God's nearness can also be found in the Stoics (the poet Aratus). Paul explains this divine kinship so that the true God is the living God who is not like the material one of which people can make his image (cf. Acts 17:29). The Epicureans and Stoics spoke in this way because they understood Paul to be a preacher of outlandish gods. Luke explains their understanding by the fact that Paul spoke (εὐηγγελίετο; Acts 17:18) about Jesus and the resurrection. How can these two be connected? Only by understanding Jesus' resurrection, that is, from Stephen's claim

---

²⁸ Usp. A. OEPKE, »ἀνήρ«, u: *TWNT I*, 362.

²⁹ Usp. L. COENEN, »νεκρός«, u: *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, sv. II, Wuppertal – Neukirchen, 2000., 1248–1249.

³⁰ Usp. H.-J. KLAUCK, *nav. dj.*, 119.

which said that he preached about Jesus from Nazareth who will destroy the Temple (cf. Acts 6:14). The Resurrected is the temple that human hands did not make (cf. Acts 7:48; Mac 14:58). According to the understanding of the philosophers, Jesus and the resurrection are gods because they live in such a temple.

Paul wanted to correct this »wrong« understanding and so he calls for repentance. God disregards times of ignorance, but nevertheless wishes to judge the world in through a man he has appointed, one who resurrected from the dead (cf. Acts 17:30-31). It is the resurrection that Paul's listeners in Athens could not accept.

Key-words: Athens, Stoics, Epicureans, (not) made with hands, resurrection.